

1980

þÿ — ã Ç - ã . ° Á ¬ Ä ¿ Å Â ° ± ¹ ° ¿ ¹ ½ É ½
þÿ À ¿ » ¹ Ä ¹ ° ® Æ ¹ » ¿ ã ¿ Æ ⁻ ± Ä ¿ Å § -

Manitakis, Antonis

<http://hdl.handle.net/11728/6702>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

Ἀντώνης Μανιτάκης

Ἡ σχέση
κράτους καί κοινωνίας
στήν πολιτική φιλοσοφία
τοῦ Χέγκελ

ἀνάτυπο «Ὁ Πολίτης»
Ἀθήνα 1980

Ἀντώνης Μανιτάκης

**Ἡ σχέση
κράτους καί κοινωνίας
στήν πολιτική φιλοσοφία
τοῦ Χέγκελ**

Ἀντώνης Μανιτάκης

**Ἡ σχέση
κράτους καί κοινωνίας
στήν πολιτική φιλοσοφία
τοῦ Χέγκελ**

**ἀνάτυπο «Ὁ Πολίτης»
Ἀθήνα 1980**

• Ἀνάτυπο ἀπό τήν ἐπιθεώρηση *Ὁ Πολίτης*, τεύχ. 35, Ἰού-
λιος 1980. • Φωτοστοιχειοθεσία Φωτοκέντρο ΕΠΕ, Ὑψι-
στὸν 219, τηλ. 7516333. • Ἐκτύπωση Ἄφοι Χρυσόχοῦ, Στυμ-
φάγια 8 - Περιστέρι, τηλ. 5719937 • Διόρθωση δοκιμῶν
Πανέλης Μπουκάλιας.

«Κανείς δέν κατηγορεῖ τόν Χέγκελ
γιατί περιγράφει τήν οὐσία τοῦ
σύγχρονου Κράτους ὅπως εἶναι, ἀλλά
γιατί παρουσιάζει αὐτό πού εἶναι ὡς
οὐσία τοῦ Κράτους». (Κ. Μάρξ,
Κριτική τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας
τοῦ Κράτους καί τοῦ Δικαίου).

«Τό Κράτος δέν βασίζεται καθόλου
σέ κάποιο ρητό συμβόλαιο, πού
δεσμεύει τόν καθένα μέ ὄλους καί
ὄλους μέ τόν καθένα, ἤ, κατά τρόπο
ἀμοιβαῖο, τό ἄτομο μέ τήν
κυβέρνηση· καί ἡ καθολική θέληση
τοῦ ὄλου δέν εἶναι ἡ ρητή θέληση τοῦ
ἀτόμου, ἀλλά ἡ ἀπόλυτη καθολική
θέληση, ἡ ὁποία ἐπιβάλλεται στά
ἄτομα ἀπό μόνη της καί γιά τόν
ἑαυτό της». (Χέγκελ, Προπαιδευτική
Φιλοσοφίας §58).

Ἡ ἐπικαιρότητα τοῦ Χέγκελ

Ποιά μπορεί νά εἶναι γιά τή σύγχρονη πολιτική θεωρία ἡ σημασία τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ G.W.F. Hegel, τοῦ γερμανοῦ ἰδεαλιστῆ φιλοσόφου τοῦ 19ου αἰώνα, τίς θεωρίες τοῦ ὁποίου ἡ μέν φιλελεύθερη πολιτική σκέψη, ἀφοῦ κατήγγειλε ὡς ὀλοκληρωτικές καί ξένες πρὸς τίς φιλελεύθερες πολιτικές παραδόσεις, δέν σταμάτησε ἔκτοτε νά ἀγνοεῖ καί νά ἀπορρίπτει, ἡ δέ μαρξιστική σκέψη, ἀφοῦ υἱοθέτησε τό λογικό πυρήνα τῆς διαλεκτικῆς τῶν μεθόδων, φρόντισε ἔγκαιρα νά διαχωρίσει τή θέση τῆς τονίζοντας τή ρήξη, τήν ἀσυνέχεια πού ὑπάρχει μεταξύ τῆς ἰδεαλιστικῆς χεγκελιανῆς μεθόδου καί τῆς ὑλιστικῆς μαρξιστικῆς μεθόδου; Ὡστόσο ἀγνοημένη ἢ παρεξηγημένη ἡ σκέψη τοῦ Χέγκελ δέν ἔπαυε ποτέ νά ἀπασχολεῖ ἀντίπαλους καί ὁπαδούς καί νά γίνεται ἀντικείμενο ἀντιμαχόμενων ἐρμηνειῶν, ὀρισμένες ἀπό τίς ὁποῖες, μέ σχετικά πρόσφατη ἡμερομηνία δημοσιεύσεως,¹ ὑπογραμμίζουν τήν ἐπικαιρότητα τῆς σκέψης αὐτῆς γιά τήν ἐξήγηση καί περιγραφή τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Δέν πρόκειται στό κείμενο αὐτό νά ἐκτιμηθεῖ ἡ εἰσφορά τοῦ Χέγκελ στή διαμόρφωση τῆς σύγχρονης πολιτικῆς θεωρίας, οὔτε πρόκειται νά ἀξιολογηθεῖ συνολικά τό ὀγκῶδες ἔργο τοῦ ἐκπροσώπου τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Οἱ συζητήσεις ἄλλωστε γύρω ἀπό τόν ὀλοκληρωτικό χαρακτήρα τοῦ πολιτικοῦ συστήματος τοῦ Χέγκελ, ἰδίως γύρω ἀπό τήν «κρατολατρία», ἀπό τήν ὁποία φαίνεται νά ἔπασχε ὁ ἰδεαλιστής φι-

---

1. Βλέπε Charles Taylor, *Hegel and Modern Society*, Cambridge University Press, 1979, καί S. Avineri, *Hegel's theory of the modern state*, Cambridge University Press, 1972.

λόσοφος, ή γύρω από τις προτιμήσεις του για τις συσσωματώσεις και τά ενδιάμεσα κοινωνικά στρώματα, ή για την εμπιστοσύνη που έτρεφε στις άρετές της γραφειοκρατίας, καλύπτουν τέτοια έκταση στην περί τον Χέγκελ φιλολογία² ώστε δέν μένουν πολλά περιθώρια για παραπέρα δημιουργική θεωρητική αναζήτηση.

Στό σημείωμα αυτό θά περιοριστούμε στην εξέταση μιās μόνο πτυχής του πολύπλευρου πολιτικού έργου του Χέγκελ, πτυχής που, κατά τή γνώμη μας, παρουσιάζει ιδιαίτερο πολιτικό ενδιαφέρον σήμερα γιατί φωτίζει ένα από τά πιό κρίσιμα σημεία τής σύγχρονης μεταμόρφωσης του άστικού κράτους: τό χωρισμό κράτους και κοινωνίας.

Η σχέση κράτους και κοινωνίας δέν καθορίζει άλλωστε μόνο τό χαρακτήρα και τή φύση του άστικού κράτους, αλλά φαίνεται ότι αποτελεί στοιχείο σημαντικό προκειμένου νά εκτιμηθούν οι φάσεις ή τάσεις εξέλιξης και των κρατών τής Ανατολικής Εύρώπης.

Είμαι γνωστό ότι ή σχέση κράτους και κοινωνίας αποτελεί ένα από τά πιό άποφασιστικά κριτήρια για τόν χαρακτηρισμό ενός κράτους ως «κοινωνικού» ή διαφορά άκριβώς μεταξύ παραδοσιακών μορφών του φιλελεύθερου κράτους και τής σύγχρονης παρεμβατικής του μορφής φαίνεται νά έντοπίζεται στό γεγονός ότι στην τελευταία αυτή μορφή κράτους, ή διάκριση μεταξύ κράτους και κοινωνίας άν δέν έχει εξασφαλιστεί, έχει τουλάχιστον ούσιωδώς άμβλυνθεί, ή έστω έχει καταστεί δυσδιάκριτη.

Η υπερτροφική εξέλιξη ανάπτυξη των κρατικών δραστηριοτήτων στη σύγχρονη εποχή, ή όποια συνοδεύεται από μιā έντυπωσιακή ανάπτυξη των κρατικών ή ήμικρατικών ύπηρεσιών, και ή έκπληκτική τελειοποίηση του κρατικού μηχανισμού και των μέσων καταστολής και επιτήρησης των ταξικών ανταγωνισμών, καθιστά δραματικά επίκαιρο τό έρώτημα: τί περιθώρια απομένουν άκόμα για τήν εκδήλωση τής κοινωνικής αυτόνομίας; σέ ποιό μέτρο ή ιδιωτική ζωή των ατόμων δέν είναι πλέον (τηλε)κατευθυνόμενη, έλεγχόμενη και πάντως αυστηρά επιτηρούμενη από μιάν άπρόσωπη και άπάνθρωπη κρατική μηχανή; Φαινόμενα, εξέλιξη, ιδιαίτερα άνησυχητικά, όπως «αυταρχικός κρατισμός» ή «τρόπος κρατικής παραγωγής»

2. Βλέπε μεταξύ άλλων, H. Marcuse, *Raison et Révolution*, ιδίως συμπεράσματα, και E. Weil, *Hegel et l'Etat*, Paris 1970.

έχουν έπισημανθεί και αναλυθεί ως χαρακτηριστικά τής σύγχρονης ιδίως κοινωνικής ζωής.³

Η οικοδόμηση εξέλιξη του σοσιαλισμού στις χώρες τής Ανατολικής Εύρώπης και ό πρωταρχικός ρόλος που έχει ανατεθεί για τό σκοπό αυτό στο κράτος, τό όποιο έχει μεταβληθεί σέ κύριο άν όχι σέ άποκλειστικό «μοχλό» του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, ή συνεχής και άναπότρεπτη τάση διόγκωσης των κρατικών ύπευθυνοτήτων και ύπηρεσιών, όλα αυτά ύποχρεώνουν κάθε καλόπιστο έρευνητή νά διερωτηθεί μήπως ό σοσιαλισμός έξισούται σέ τελευταία άνάλυση με τήν κρατικοποίηση τής κοινωνίας, μήπως ή άναγνώριση κυρίαρχης λειτουργίας στην πολιτική κατά τή μεταβατική περίοδο από τόν καπιταλισμό στο σοσιαλισμό συνεπάγεται άναγκαστικά τήν ύπεροχή του κράτους άπέναντι στην κοινωνία. Μήπως τέλος ή πικρή πολιτική πραγματικότητα «του ύπαρκτου σοσιαλισμού» έδειξε πώς ήταν ούτοπική ή διακήρυξη του Μάρξ, σύμφωνα με τήν όποία ή κοινωνία στο σοσιαλισμό απορροφά τό κράτος: «τό κράτος, όργανισμός που έχει τεθεί πιό πάνω από τήν κοινωνία, μεταβάλλεται σέ όργανισμό που ύποτάσσεται όλοκληρωτικά σ' αυτήν». Ένα άκόμη διαλεκτικό παράδοξο τής ιστορικής εξέλιξης;

Θά ήταν άφελές βέβαια, άν όχι παράλογο, νά περιμένει κανείς άπάντηση σ' όλα αυτά τά έρωτήματα από τόν Χέγκελ. Όχι μόνο άπάντηση δέν έδωσε ό γερμανός ιδεαλιστής φιλόσοφος αλλά ούτε καν έθεσε παρόμοια έρωτήματα, τουλάχιστον με τόν τρόπο αυτό... Η άξια τής εισφοράς του βρίσκεται άλλου: στο ότι πρώτος έπεσήμανε τή διάσπαση κράτους και κοινωνίας και περιέγραψε με θαυμαστή άκρίβεια τους όρους γένεσης και άναπαραγωγής τής πραγματικότητας αυτής, τήν όποία άντιμετώπισε ως φαινόμενο ιστορικό και ως γνώρισμα που χαρακτηρίζει κυρίως τό άστικό κράτος.

Οι άρετές τής πολιτικής σκέψης του Χέγκελ έντοπίζονται σέ δύο βασικά σημεία: α) στη δυναμική ιστορική θεώρηση των πολιτικών φαινομένων που περικλείει, β) στην όρθολογική άνάλυση του άστικού κράτους.⁴

3. Βλέπε N. Poulantzas, *L'Etat, le pouvoir, le socialisme*, τέταρτο κεφάλαιο, Paris 1978, και H. Lefebvre, *De l'Etat, «Le mode de production étatique»*, Paris 10/18, 1977.

4. Βλέπω ιδίως H. Lefebvre, *De l'Etat*, κεφ. «Théorie marxiste de l'Etat, de Hegel à Mao», σ.σ. 118-130.

Τό πολιτικό σύστημα τοῦ Χέγκελ συνιστᾶ μίαν ὁλότητα ἐν ἐξελίξει· ἀντιπροσωπεύει μιά μόνο στιγμή τῆς πορείας τῆς ἐλευθερίας πρὸς τὴν πραγμάτωσή της. Ἡ ἱστορική θεώρηση τοῦ κρατικοῦ φαινομένου εἶναι αὐτό πού διακρίνει τὴ χεγκελιανή σκέψη ἀπὸ τὶς προγενέστερες πολιτικές θεωρίες. Ἡ δεύτερη ἀρετὴ τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Χέγκελ ἔγκειται στὴν ἀξιόπιστη περιγραφή πού μᾶς ἄφησε, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Μάρξ, τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κράτους, τό ὁποῖο ἀνέλυσε στὴν πιὸ ἀναπτυγμένη γιὰ τὴν ἐποχὴ του μορφή, ἔτσι ὅπως ἀναδύθηκε ἀπὸ τὴ γαλλικὴ πολιτικὴ ἐπανάσταση καὶ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση τῆς Ἀγγλίας. Τὰ πολιτικὰ του κείμενα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἡ πιὸ ὀλοκληρωμένη καὶ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὴ ἀπόδοση τῶν συνθηκῶν ὑπαρξῆς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα.⁵

Ἡ ἀξία ὡστόσο τῶν κειμένων τοῦ Χέγκελ περιορίζεται σὲ περιγραφικὰ στοιχεῖα. Καὶ ἡ διάκριση κράτους καὶ κοινωνίας ἔχει γιὰ τὸν ἐρευνητὴ ἀποκλειστικὰ περιγραφικὴ χρησιμότητα. Δὲν τοῦ παρέχει ἄμεσα οὔτε τὴν ἐξήγηση οὔτε τὴ θεμελίωση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ. Οἱ ἀναλύσεις του ἀγγίζουν τὴν ἐπιφάνεια τῶν περιγραφόμενων φαινομένων, τὸς λείπει ἡ ἀναζήτηση τῆς κοινωνικῆς οὐσίας τὴν ὁποία ὁ Χέγκελ συγχέει μὲ τὸ Πνεῦμα, αἰτία γι' αὐτὸν γένεσης καὶ ἐξέλιξης τοῦ κόσμου. Βλέπει τὸν κόσμο ἀνεστραμμένα, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ιδέας, ὑλικὴ ἔκφραση τῆς ὁποίας καὶ μόνο συνιστᾶ ἡ συγκεκριμένη κοινωνικὴ πραγματικότητα.

Πίσω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς χεγκελιανῆς σκέψης, πού εἶναι τὰ ὅρια τῆς σκέψης τῆς ἐποχῆς του, καὶ τῆς τάξης του, κρύβονται ὡστόσο τὰ ὅρια καὶ οἱ ἀντιθέσεις τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἐξιδανικευμένη εἰκόνα τῆς ὁποίας μᾶς ἄφησε ὁ Χέγκελ στὴ *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*.

Κράτος καὶ ἰδιωτικὴ-ἀστικὴ κοινωνία

Στὸν Χέγκελ ἀνήκει, λοιπόν, ἡ τιμὴ ὅτι ἀντιδιαστέλλει Κράτος καὶ Κοινωνία καὶ ὅτι συνέλαβε θεωρητικὰ τὸ Κράτος ὡς ξεχωριστὴ ὄντοτητα σὲ σχέση μὲ τὴν Κοινωνία. Πρῶτος αὐτὸς συνέβαλε καὶ ἀνέλυσε κράτος καὶ ἰδιωτικὴ ἀστικὴ κοινωνία (*Bürgerliche Gesellschaft*) ὡς φαινόμενα διαφορετικὰ, τὰ ὁποία

καλύπτουν ξεχωριστοὺς χώρους τοῦ κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος.

Ἡ διάκριση αὐτὴ ἀπουσίαζε ἐντελῶς ἀπὸ τὶς θεωρίες τοῦ φυσικοῦ δικαίου, οἱ ὁποῖες διέκριναν ἀπλῶς τὴ φυσικὴ ἀπὸ τὴ κοινωνικὴ κατάσταση, χωρὶς ἰδιαίτερη ἀναφορά στοῦ κράτος, ὡς δύναμης ξεχωριστῆς καὶ σχετικὰ αὐτόνομης ἀπὸ τὴν κοινωνία. Γενικά, γιὰ τοὺς θεωρητικούς τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἡ κοινωνικὴ κατάσταση ταυτιζόταν μὲ τὴν πολιτικὴ, γι' αὐτὸ καὶ στοῦ πολιτικοῦ τοῦ συστήματος Κράτος σήμαινε βασικὰ ὀργάνωση κοινωνίας καὶ ὄχι ὀργάνωση ἐξουσίας.

Ἡ ἰδεολογικὴ λειτουργία τῆς κατασκευῆς αὐτῆς γίνεται φανερὴ, ἂν σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀποκρύπτεται ὁ καταναγκαστικὸς χαρακτήρας τῆς κρατικῆς ἐξουσίας.

Ἡ πολιτικὴ κληρονομία τοῦ φυσικοῦ δικαίου ὡδηγοῦσε ἐπομένως στὴ σύγχυση ἀστικῆς κοινωνίας καὶ Κράτους, ἐφόσον «ἀστικὴ» καὶ «πολιτικὴ» κοινωνία σήμαινε τελικὰ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πράγμα. Ἡ οἰκονομολογικὴ ὁμως μόρφωση τοῦ Χέγκελ τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴ φυσικοδικαιικὴ αὐτὴ σύλληψη τῆς *société civile*, τὴν ὁποία ὁ γερμανὸς φιλόσοφος ἀντιπαραθέτει πλέον πρὸς τὸ κράτος καὶ ὄχι πρὸς μίαν φανταστικὴν φυσικὴν κατάσταση. Στὰ λόγια τοῦ μεγάλου ἰδεαλιστῆ φιλόσοφου γιὰ ἀνάγκες, καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, ἐπιδίωξη ἀτομικοῦ συμ-

---

*Ἰδιωτικὴ-ἀστικὴ κοινωνία: μὲ αὐτὸ τὸν περιφραστικὸ ὄρο ἀποδίδουμε τὸν γερμανικὸ *bürgerliche Gesellschaft* καὶ τοὺς *société civile*, *civil society*, γαλλικὸ καὶ ἀγγλικὸ ἀντίστοιχα. Στὰ ἑλληνικὰ ὑπάρχουν διάφορες ἀποδόσεις, («ἀστικὴ κοινωνία», ἀστικὴ κοινωνία, κοινωνία ἰδιωτῶν, ἰδιωτικὴ κοινωνία, ἀστικὴ κοινωνία, πολιτικὴ κοινωνία) χωρὶς ὡστόσο νὰ ἔχει λυθεῖ ἱκανοποιητικὰ τὸ πρόβλημα, ἢ ἔστω νὰ ἔχει ἐπικρατήσῃ μίᾳ ἐκδοχῇ. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς *bürgerliche Gesellschaft* στὸν Χέγκελ ἔχει διαφορετικὸ περιεχόμενο σὲ σχέση μὲ τὸ περιεχόμενο πού τῆς ἀπέδιδαν οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ Γάλλοι φυσιοκράτες, ὅπως προσπαθῶ νὰ δείξω στοῦ κείμενό μου. Πιστεύω ὅμως ὅτι ἡ περίφραση «ἰδιωτικὴ-ἀστικὴ» ἀποδίδει καλύτερα καὶ μὲ λιγότερες συγχύσεις τὸ νόημα τῆς *société civile*, ὅπως διαμορφώθηκε ἀπὸ τὸν Χέγκελ (ἀλλὰ καὶ τὸν Μάρξ – παρόλο πού αὐτὸς ἐπεξέτεινε τὴν ἔννοια).*

5. H.Lefebvre, ὁ.π., σ. 141.

φέροντος, ἀναγνωρίζει κανείς εύκολα τή γλώσσα και τούς νόμους τής κλασικής πολιτικής οικονομίας.⁶

Τήν έννοια τής ιδιωτικής-αστικής κοινωνίας (Bürgerliche Gesellschaft) δανείστηκε λοιπόν ο Χέγκελ από τούς Γάλλους και Άγγλους κλασικούς οικονομολόγους οι οποίοι χρησιμοποιούσαν τόν όρο *société civile* ή *civil society* για νά δηλώσουν τό σύνολο τής ύλικής και οικονομικής ζωής του ανθρώπου.⁷ Γι' αυτό και ο γερμανός φιλόσοφος αποδίδει στόν όρο οικονομική κυρίως σημασία, σέ αντίθεση πρός τούς Άγγλους και Γάλλους πολιτικούς φιλόσοφους του 17ου και 18ου αιώνα για τούς όποιους, όπως σημειώσαμε, ή *société civile* ήταν κατηγορία βασικά πολιτική,⁸ και αντιδιατελλόταν πρός τήν φυσική κατάσταση του ανθρώπου.

Έπηρεασμένος από τό μοντέλο τής ελεύθερης αγοράς, όπως τό είχαν πλάσει οι κλασικοί οικονομολόγοι, ο Χέγκελ αντιλαμβάνεται και αυτός κατ' άρχήν τήν ιδιωτική-αστική κοινωνία ως τό χώρο τής ανάγκης, τής εργασίας και τής ανταλλαγής των αγαθών, γενικά ως τό χώρο όπου αναπτύσσεται ελεύθερα ή οικονομική δραστηριότητα του ατόμου. Τό ότι είχε μελετήσει προηγουμένως τίς άρχές τής πολιτικής οικονομίας, προκύπτει και από τή *Φιλοσοφία του Δικαίου*, όπου και αναφέρεται αναλυτικά στή σημασία του κοινωνικού καταμερισμού τής εργασίας, στους νόμους τής ανταλλαγής και στις συνέπειες από τή

6. Βλέπε S. Avineri, *Hegel's theory of the modern state*, Cambridge University Press, 1972, σ. 82 έπ., 132 έπ. και 142, και H. Marcuse, *Raison et Révolution* (Paris, éd. de Minuit 1968) σ. 245 και 248-249, B. Bourgeois, *La pensée politique de Hegel*, (P.U.F.) σ. 119. Για τή σημασία που απέδιδε ο Χέγκελ στην επιστήμη τής πολιτικής οικονομίας δέλεπε παρ. 189 παρατήρηση και προσθήκη τής *Φιλοσοφίας του Δικαίου*. Για τήν έπιρροή γενικά που άσκησαν οι κλασικοί οικονομολόγοι στον Hegel δέλεπε Raymond Plant, «Hegel and Political Economy», *New Left Review*, no 103 και 104 (1977) σ. 79-92 και 103-113.

7. Βλέπε παρουσίαση τής *Φιλοσοφίας του Δικαίου* του Hegel στα γαλλικά από τον R. Derathé (Librairie philosophique J. Vrin, 1975) σ. 25 και σημ. 28 και 29. G. Lucacs, *The Young Hegel*, (London, Merlin press) σ. 169-172 και σ. 329 έπ. και Raymond Plant, *δ.π.*, no 103, σ. 88-92.

8. Βλέπε σχετικά, S. Avineri, *δ.π.*, σ. 142, J.P. Lefebvre, *Hegel «Société civile bourgeoise»*, σημείωση 3, σελίδα 54 (Paris Maspero 1975), R. Maspétiol, «Droit, société civile et État dans la pensée de Hegel» σέ: *Archives de Philosophie du Droit*, tome XII (1967) σ. 111.

χρησιμοποίηση τής μηχανής. Η περίφημη φράση του Ad. Smith, σύμφωνα με τήν όποία κάθε άτομο επιδιώκοντας αποκλειστικά τό άτομικό του συμφέρον ύπηρετεί αυτόματα τό γενικό συμφέρον, ή αισιόδοξη αυτή θεώρηση τής πολιτικής οικονομίας, στην όποία στηριζόταν όλόκληρη ή δυναμική τής άτομικής οικονομικής πρωτοβουλίας και ή όποία συντηρούσε τήν έμπιστοσύνη που έτρεφαν οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι στό φυσικό ή ελεύθερο ανταγωνισμό, φαίνεται πως όχι μόνο δεν του ήταν άγνωστη, αλλά και είχε έπηρεάσει βαθιά τό έργο του.⁹

Στήν οικονομική κατά βάση σύλληψη τής ιδιωτικής-αστικής κοινωνίας ο Χέγκελ προσθέτει ώστόσο ένα νέο στοιχείο, τό στοιχείο τής έννομης ρύθμισης, πράγμα που προσδίδει μία νέα διάσταση στην σφαίρα αυτή, που μέχρι τότε προσδιοριζόταν αποκλειστικά από τά στοιχεία τής ανάγκης και τής εργασίας. Η δυναμική θεώρηση των φαινομένων οδηγεί έτσι τή διαλεκτική σκέψη του Χέγκελ σ' ένα πιο πλούσιο, σέ σύγκριση με τούς οικονομολόγους και φιλόσοφους του 17ου και 18ου αιώνα, όρισμό αυτού που αυτός ονομάζει πλέον Bürgerliche Gesellschaft ή όποία σύμφωνα με τήν περιγραφή τής παραγράφου 188 περιλαμβάνει¹⁰:

- «Α. Τή μεσολάβηση τής ανάγκης και τήν ικανοποίηση του ατόμου από τήν εργασία του, καθώς και από τήν εργασία και τήν ικανοποίηση των αναγκών όλων των άλλων: πρόκειται για τό σύστημα των αναγκών.
Β. Τήν πραγματικότητα του στοιχείου τής ελευθερίας που έμπεριέχεται σ' αυτό τό σύστημα: πρόκειται για τήν προστασία τής ιδιοκτησίας μέσα από τήν διοίκηση τής δικαιοσύνης.
Γ. Τά μέτρα προφύλαξης άπέναντι σέ κάθε τί τό άπό-

9. «Στήν ιδιωτική αστική κοινωνία καθένας είναι αυτοσκοπός, οι άλλοι δεν αντιπροσωπεύουν τίποτε γι αυτόν. Κανείς όμως δεν μπορεί νά φτάσει στην εκπλήρωση των σκοπών του σ' όλη τους τήν έκταση, άν δεν έλθει σέ έπαφή με τούς άλλους· οι τελευταίοι δεν είναι παρά τά μέσα για τήν επιδίωξη των ιδιαίτερων σκοπών του καθένα. Μέσω όμως τής σχέσης αυτής με τούς άλλους, οι ιδιαίτεροι σκοποί του καθένα παίρνουν τή μορφή του καθολικού και τό άτομο δεν φτάνει στην ικανοποίηση των σκοπών αυτών παρά ικανοποιώντας τήν ευδαιμονία των άλλων» (Hegel, *Grundlinien*,... παρ. 182, προσθήκη).

10. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, παρ. 188.

βλεπτο πού ένυπάρχει σ' αυτά τά συστήματα καθώς και τά μέτρα πού προορίζονται νά προστατεύσουν τά ιδιωτικά συμφέροντα ώς κάτι τό κοινό, μέ τή βοήθεια τής άστυνομίας και τών συντεχνιών».

Στήν ιδιωτική-άστική κοινωνία του Χέγκελ συνυπάρχουν έπομένως σέ άδιάλυτο μείγμα τό στοιχείο τό ύλικό, τής οικονομικής και έπαγγελματικής δραστηριότητας, μέ τό στοιχείο τής έννομης ρύθμισης και τάξης.

Τόν πιό περιεκτικό όμως όρισμό τής ιδιωτικής - άστικής κοινωνίας, μέ τά στοιχεία πού προαναφέραμε, βρίσκει κανείς στήν παράγραφο 157, β) τής Φιλοσοφίας του Δικαίου.¹¹ Έκει ώς Bürgerliche Gesellschaft νοείται «ή ένωση εκείνη τής οποίας τά μέλη ώς άνεξάρτητα άτομα, συννεοϋνται σέ μία τυπική όλότητα. Η άφηρημένη αυτή συνένωση ή όποία έχει ώς βάση τής τό σύστημα τών άναγκών επιτυγχάνεται μέ τή βοήθεια α) τής νομικής όργάνωσης (Rechtsverfassung), ή όποία χρησιμεύει ώς μέσο προστασίας του προσώπου και τής ιδιοκτησίας, β) μέ τή βοήθεια μιās καθαρά έξωτερικής όργάνωσης, ή όποία έχει ώς σκοπό τή διαφύλαξη τών ιδιωτικών και τών συλλογικών συμφερόντων». Η τελευταία αυτή κατάσταση βρίσκει τελικά τήν ένότητα και τή συνοχή τής στή συγκρότηση του πολιτικού κράτους και στή σύνταξη του πολιτικού συντάγματος (Staatsverfassung).

Η τριπλή αυτή διάσταση τής ιδιωτικής-άστικής κοινωνίας βοηθά τόν Χέγκελ νά συλλάβει τά τρία διαφορετικά έπίπεδα τά όποια σέ ιεραρχικά άρθρωμένη ένότητα συνέχουν κάθε μορφής άστικής κοινωνίας: τό ύλικό-οικονομικό, τό νομικό και τό πολιτικό.

Αξίζει νά δοϋμε τίς στιγμές αυτές κάπως πιό αναλυτικά, έτσι όπως τίς παρουσιάζει ό Χέγκελ μέσα από τή Φιλοσοφία του Δικαίου, διότι από τήν περιγραφή ανακύπτουν βασικά χαρακτηριστικά τής σύγχρονης κοινωνίας, όπως ή άνεξαρτησία και ή άλληλεξάρτηση τών ατόμων, ό ατομικός έγωισμός και ή άμοιβαιότητα ή διαπλοκή άναγκών και δραστηριοτήτων.

Κοινωνία και άτομο

Η άνάλυση του Γερμανού φιλόσοφου ξεκινά από δύο θεμελιώδεις άρχές.¹² Σύμφωνα μέ τή πρώτη, τό άτομο, ώς συγκεκριμένο πρόσωπο, δέν αποβλέπει παρά στήν ικανοποίηση τών

11. Hegel, Grundlinien, ... παρ. 157b.

ιδιωτικών του συμφερόντων και δέν συμπεριφέρεται παρά «ώς μείγμα φυσικής άναγκαιότητας και ύποκειμενικής αυθαιρεσίας».¹³

Σύμφωνα μέ τή δεύτερη, τά ατομικά συμφέροντα είναι δεμένα κατά τέτοιο τρόπο μεταξύ τους ώστε ή εκδήλωση και ή ικανοποίηση του ενός νά έξαρτάται από τήν εκδήλωση και τήν ικανοποίηση του άλλου. Κατά τήν επιδίωξη έπομένως τών έγωιστικών σκοπών τω ατόμων «δημιουργείται ένα σύστημα άμοιβαίας έξάρτησης μέσα στο όποιο ή ζωή και ή εϋδαιμονία του μοναδικού ατόμου καθώς και ή νομική του ύπαρξη είναι στενά δεμένες μέ τήν ύπαρξη, τήν εϋδαιμονία και τό δικαιοδλων· εκεί έχουν τή βάση τους, εκεί μόνο ύπάρχουν πραγματικά, μέσα άπ' αυτή τή σύνδεση βρίσκουν ασφάλεια. Αυτό τό σύστημα μπορεί από μία πρώτη άποψη νά θεωρηθεί ώς Κράτος έξωτετικό, ώς Κράτος τής άνάγκης και τής νόησης».¹⁴

Καθένας είναι ελεύθερος και ταυτόχρονα έξαρτώμενος άπ' όλους τούς άλλους. Μέ άλλα λόγια ή έξατομικευμένη λογική τής άστικής κοινωνίας συνεπάγεται τελικά τήν καθολική έξάρτηση ανθρώπου από άνθρωπο. Η επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος αποτελεί τό κίνητρο τής άστικής κοινωνίας, ή ικανοποίηση όμως του συμφέροντος αυτού δέν επιτυγχάνεται παρά μέσα από τή διαπλοκή τής δραστηριότητας του ενός μέ τή δραστηριότητα τών άλλων καθώς και μέ τήν άμοιβαία άναγνώριση τών δραστηριοτήτων τους.¹⁵ Τό συγκεκριμένο άτομο είναι τό άπαν, δέν άποκτά όμως τή σημασία αυτή παρά μέ τή μεσολάβηση του άλλου.

Η θεώρηση τής άστικής κοινωνίας μ' αυτόν τόν τρόπο είναι φανερό πώς δέν ταυτίζεται μέ τήν παραδοσιακή φιλελεύθερη ατομιστική θεώρηση. Διότι χωρίς ό Χέγκελ νά άμφισβητεί τό θρίαμβο στήν άστική κοινωνία του ατομικού έγωισμού, δείχνει παράλληλα πώς οι ποικίλες ατομικές δραστηριότητες συμπλέκονται άναγκαστικά και άλληλεξαρτώνται. Έτσι, ή εργασία κατά τόν Χέγκελ δέν είναι μόνο εκδήλωση προσωπικής έλευθε-

12. Βλέπε αναλυτικά, Hegel, Grundlinien, ... παρ. 182, 183, 184, Πρβλ. S.Avineri, ό.π., σ. 141-147, H.Marcuse..., ό.π., 248, έ.π. B. Bourgeois, ό.π., 116-123 R.Maspétiol, ό.π., σ. 108-116 καθώς και K.Löwith, Von Hegel zu Nietzsche, (γαλλική μετάφραση, éd. Gallimard), σ. 294-295 και Ernst Bloch, Subject — Object, Erläuterungen zu Hegel (γαλλική μετάφραση, Paris éd. Gallimard, 1977), σ. 238-239.

13. Hegel, Grundlinien, ... παρ. 182.

14. Hegel, Grundlinien, ... παρ. 183.

15. S.Avineri, ό.π., σ. 147.

ρίας και μέσο ικανοποίησης ατομικών αναγκών, αλλά και δημιουργός κοινωνικών δεσμών. Μέ τον τρόπο αυτό ο εκπρόσωπος του αντικειμενικού ιδεαλισμού επιτυγχάνει τη διαλεκτική αντίστροφη της σημασίας της εργασίας ή όποια, από κατηγορία «ατομιστική» της πολιτικής οικονομίας, μεταμορφώνεται σε παράγοντα κοινωνικής επαφής και ενσωμάτωσής.¹⁶

Ο μηχανισμός μέσω του οποίου παράγεται και αναπαράγεται ο ατομικός εγωισμός και η αμοιβαία εξάρτηση είναι από πρώτη άποψη άπλος: στηρίζεται, βασικά, στον τρόπο παραγωγής και ανταλλαγής των αγαθών. Ο καθένας παράγει, από μόνος του όχι για τον εαυτό του, αλλά για τους άλλους και αντίστροφα. Παράγει δηλαδή αντικείμενα όχι για άμεση χρήση ή κατανάλωση αλλά για ανταλλαγή, παράγει, συνεπώς, εμπορεύματα. Αυτό σημαίνει ότι ο ατομικός παραγωγός δεν ικανοποιεί τις προσωπικές του ανάγκες παρά μέσω της ανταλλαγής των προϊόντων που παρήγαγε με προϊόντα άλλων παραγωγών τα οποία έχει ανάγκη. Η ικανοποίηση της ανάγκης του ενός εξαρτάται από την ικανοποίηση της ανάγκης του άλλου. Εφόσον δε η παραγωγή γίνεται για τους άλλους και η ικανοποίηση των αναγκών του παραγωγού γίνεται μέσω άλλων, ο άστος παραγωγός βλέπει τους άλλους ως μέσο της δικής του προσωπικής ικανοποίησης.¹⁷

16. «Μέ την αμοιβαία εξάρτηση του ενός από τον άλλον στην εργασία και την ικανοποίηση των αναγκών, ο υποκειμενικός εγωισμός του καθένα μεταμορφώνεται σε συμβολή στην ικανοποίηση των αναγκών όλων των άλλων. Αυτό σημαίνει ότι ο υποκειμενικός εγωισμός μετατρέπεται μέσα από μία διαλεκτική κίνηση σε διαμεσολάβηση του ιδιαίτερου μέσα από το καθολικό, έτσι ώστε κάθε άνθρωπος που αποκτά, παράγει και απολαμβάνει για τον εαυτό του, παράγει και αποκτά για την απόλαυση των άλλων» (Grundlinien, ... παρ. 199).

17. «Μέ τον καταμερισμό των έργων ή εργασία του ατόμου γίνεται πιο άπλη και απ' αυτό και μόνο τό γεγονός ή παραγωγική του ικανότητα στό είδος της δουλειάς του αυξάνει, όπως ακριβώς αυξάνει και ο δγκος της παραγωγής. Ταυτόχρονα αυτή ή άφαίρεση της ικανότητας και του τρόπου παραγωγής συμπληρώνει και καθιστά καθολική αναγκαιότητα τις αμοιβαίες σχέσεις που διατηρούν οι άνθρωποι μέ σκοπό την ικανοποίηση άλλων αναγκών. Εξάλλου, ή άφαίρεση της διαδικασίας της παραγωγής καθιστά την εργασία όλο και περισσότερο μηχανική ώστε τελικά ο άνθρωπος μπορεί να άπουσρθεί για να παραχωρήσει τη θέση του στη μηχανή» (Grundlinien, ... παρ. 198).

Επομένως, καταμερισμός της εργασίας και εμπορευματική παραγωγή συνεπάγονται αναγκαστικά τις ακόλουθες δύο παράλληλες συνέπειες

- α) την εξατομίκευση του ανθρώπου και ταυτόχρονα
- β) τον εκκοινωνισμό του ατόμου.

Αφού καθένας μ' αυτό που παράγει υπηρετεί τον άλλο και τον συντηρεί, κάθε άτομο, σαν ένα άτομο, εργάζεται για την ικανοποίηση μιας ανάγκης. Τό άτομο αναγνωρίζεται, έτσι, ως ατομικό όν. Ταυτόχρονα, αφού καθένας παράγει χωρίς να τό θέλει για όλους και όλοι για τον καθένα, τότε όλοι εξαρτώνται απ' όλους. Η καθολική εξάρτηση του καθένα απ' όλους καθιστά τον άνθρωπο όν οίκουμενικό ή κοινωνικό.

Η διπλή αυτή διάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης είναι, όπως είδαμε, στην άστική κοινωνία αναγκαία συνέπεια του τρόπου παραγωγής. Η κοινωνική μάλιστα διάσταση του ατόμου δεν άποτελεί κατά τον Χέγκελ περιθωριακό φαινόμενο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, αλλά όρο, όσο και άποτελέσμα της διαδικασίας ανταλλαγής. Ο κοινωνικός δεσμός των ατόμων δεν είναι συνεπώς δημιουργημα κάποιας πολιτικής συμφωνίας, ή όποια ως συμβατικό κατασκεύασμα έρχεται μετά να άλλοιώσει την άρχική μοναχική φύση του ανθρώπου, δεν είναι τό ύστερο φαινόμενο κάποιας ιστορικής εξέλιξης που όδηγει από τη φυσική στη κοινωνική κατάσταση, όπως διηγούνται οι θεωρητικοί του φυσικού δικαίου, αλλά προϊόν μιας άπρόσωπης κοινωνικής διαδικασίας ή όποια βάση της έχει τις ατομικές ανταλλακτικές σχέσεις.

Η έννομη τάξη

Η χεικελιανή περιγραφή του συστήματος των αναγκών, βάση για την ανάπτυξη της προσωπικής άυτονομίας και της αμοιβαίας εξάρτησης, δεν εξαντλείται πάντως στα γνωρίσματα αυτά. Τό ίδιο τό σύστημα δημιουργεί από τη φύση του και άλλους θεσμούς οι όποιοι δένονται οργανικά μαζί του και τό συγκροτούν σε ένότητα πολύπλοκη: θεσμούς νομικούς και πολιτικούς. Διότι, ή άυτονομία και ή άλληλεξάρτηση, που χαρακτηρίζουν τό χώρο της ιδιωτικής κοινωνίας, ύπάρχουν και λειτουργούν κατά τρόπο τυχαίο και σπασμωδικό.¹⁸ Άδυνατούν από μόνες τους, στη φυσική τους κατάσταση, να εξασφαλίσουν

18. Raymond Plant, *Hegel and Political Economy...*, ό.π. σ. 107.

ασφάλεια και συνέχεια, πράγμα που καθιστά το όλο σύστημα εϋθραυστο και εύάλωτο στις εξωτερικές προσβολές. Η ανάγκη ακριβώς ορθολογικής ρύθμισης και ελέγχου των ατομικών οικονομικών σχέσεων συνιστά κατά τον Χέγκελ τη γενεσιουργό αίτια του Νόμου και του Κράτους.

Τά άτομα είναι λοιπόν στην αστική κοινωνία ελεύθερα να ενεργήσουν σύμφωνα με τη θέλησή τους και τά ατομικά τους συμφέροντα, τό αποτέλεσμα όμως της δραστηριότητάς τους διέπεται τελικά από την τύχη και την αυθαιρεσία, δηλαδή από τους νόμους της αγοράς.¹⁹ Είναι ή τύχη που κυβερνά την αστική-ιδιωτική κοινωνία και εξασφαλίζει την αναπαραγωγή του συνόλου καθώς και την αναπαραγωγή του καθένα από τά μέλη του συνόλου. Ο χώρος του γενικευμένου ανταγωνισμού και των ελεύθερων ιδιοκτητών είναι ο χώρος «των επιφανειακά διασκορπισμένων και χωρίς κατευθυντήριες αρχές κοινωνικών στοιχείων τά οποία διέπονται από μία αναγκαιότητα που επιβάλλεται από μόνη της».²⁰ Οι σχέσεις της ανταλλαγής εξασφαλίζουν την αναγκαία κοινωνική ενσωμάτωση, χωρίς την οποία τά απομονωμένα και ανταγωνιζόμενα μεταξύ τους άτομα θά εξαφανίζονταν.

Ο άνθρωπος συναντά τον άλλο άνθρωπο και ανακαλύπτει την ανάγκη του άλλου μέσω της ανταλλαγής των προϊόντων της εργασίας του. Επομένως ή εργασία δέν έχει άμεσα κοινωνικό χαρακτήρα. Αναγνωρίζεται ως κοινωνική χάρη στην ανταλλαγή. Αυτό σημαίνει ότι ο κοινωνικός χαρακτήρας των ατομικών σχέσεων δέν βιώνεται από τούς ανθρώπους κατά συνειδητό τρόπο, προκύπτει άπλως κατά τρόπο μηχανικό και από τίς ανταλλακτικές σχέσεις. Άρα ο κοινωνικός ιστός δέν ύφαινεται στην αστική κοινωνία συνειδητά αποτελεί ένα αναγκαίο επακόλουθο άπρόσωπων και τυφλών μηχανισμών.²¹ Γι' αυτό και κάθε μορφή κοινωνικής οργάνωσης εμφανίζεται ως αναγκαιότητα εξωτερική που άνυψώνεται πάνω από τούς ανθρώπους και επιβάλλεται σ' αυτούς.

19. K. Papaniannou..., «Hegel et Marx: l'interminable débat», εισαγωγή σε: *Marx, Critique de l'État Hegélien* (éd. 10/18, Paris, 1976), σ. 16.

20. Hegel, *Grundlinien*, ... παρ. 189, προσθήκη.

21. Για την ανταλλαγή ως πράξη κοινωνικού δεσμού θεμελιώδους σημασίας στην αστική κοινωνία δλέπε τίς αναλύσεις του H. Lefebvre, *De l'État*, 3, (éd. 10/18) «Le mode de production étatique», σ. 19-35 και 37-58.

Σέ μία τέτοια κοινωνία όπου «τό κοινό συμφέρον και ή αναπαραγωγή του συνόλου εξαρτάται από την τυφλή τύχη, μόνο ή συνειδητή ρύθμιση του κοινωνικού ανταγωνισμού από μία δύναμη που τοποθετείται πάνω από την συνάντηση των ατομικών συμφερόντων και που προσπατεί καθένα άπ' αυτά είναι σέ θέση να μεταμορφώσει τό αναρχικό συννοθύλευμα άτόμων σέ μία κοινωνία ορθολογική. Και μόνο ο Νόμος μπορεί να γίνει τό όργανο ενός παρόμοιου μετασχηματισμού».²² Η ανάγκη του Νόμου ανακύπτει μέσα από ή λειτουργία και ή λογική της ελεύθερης οικονομίας. Έτσι τό νομικό εποικοδόμημα είναι μία αναγκαία στιγμή της αστικής κοινωνίας της οποίας εξασφαλίζει ή συνοχή και αναπαραγωγή.

Η άόρατος χείρ που κυβερνά την οικονομία της αγοράς, παίρνει λοιπόν στή διαλεκτική γλώσσα του Χέγκελ ή μορφή της αναγκαστικής εξωτερικής συνένωσης των άτόμων σέ κοινωνία ύποκειμένων δικαίου, μορφοποιείται σέ έννομη τάξη. Τά συμφέροντα του καθένα βρίσκουν έτσι ίση προστασία σέ σχέση με τά συμφέροντα του άλλου κάτω από τον Νόμο, ο οποίος, προκειμένου να είναι ίσος άπέναντι σ' όλους και να διατηρεί ίση απόσταση από τούς ανταγωνιστές, άποφεύγει κάθε άνάμειξη στο παιχνίδι του ανταγωνισμού, άγνωώντας κατά ή ρύθμιση τίς προσωπικές ικανότητες ή την κοινωνική κατάσταση του κάθε ιδιώτη.

Έπειδή δέ τό κοινό συμφέρον πρέπει να διαστέλλεται από τά συγκεκριμένα ατομικά συμφέροντα, ή έννομη τάξη εμφανίζεται ως προς τούς ιδιώτες ως εξωτερική αναγκαιότητα και σκοπός της έννομης τάξης είναι ή διατήρηση και ή αναπαραγωγή των ιδιωτικών συμφερόντων.

Η αστική κοινωνία

Η ιδιωτική-αστική κοινωνία όπως την περιέγραψε ο Χέγκελ με τίς δυο στιγμές της, την οικονομική και την νομική, είναι λοιπόν ο χώρος εκείνος στον οποίο άσκειται τό σύνολο των ελεύθερων και ανεξάρτητων δραστηριοτήτων του άτόμου, ή σφαίρα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής που έχει άποκοπεί μόν από ή φυσική ομάδα που λέγεται οικογένεια, που προηγείται όμως και είναι ανεξάρτητη από τό Κράτος, «έστω και αν ο σχηματισμός της είναι μεταγενέστερος από τό Κράτος. Διότι ως

22. H. Marcuse..., *δ.π.*, 224, πρβλ. και Avineri ..., σ.90-95.

κάτι τό διαφορετικό προϋποθέτει (λογικά) τό Κράτος· γιά νά μπορέσει νά υπάρξει ή ίδια πρέπει νά έχει ήδη ενώπιόν της τό Κράτος ως πραγματικότητα αὐθύπαρκτη». ²³

Ἡ περιγραφή τῆς ιδιωτικῆς-ἀστικῆς κοινωνίας ἀντιστοιχεῖ ἰδίως στήν πραγματικότητα τοῦ ἀστικοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ σχηματισμοῦ πού κίνητρό του ἔχει τόν ἐγωισμό καί περιεχόμενό του τήν ἐπιδίωξη τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος. Ἰσχύει συνεπῶς ὡς ἀναλυτική κατηγορία τοῦ ἀστικοῦ, κυρίως, κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, καί ὄχι κάθε μορφῆς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Βέβαια ὁ ὄρος Bürgerliche Gesellschaft, ὅταν χρησιμοποιεῖται γιά νά δηλώσει τό σύνολο τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν παραγωγῆς, ἰσχύει, ὅπως ὑπογράμμισε σχετικά ὁ Μάρξ, ²⁴ γιά τήν περιγραφή καί ἄλλων τύπων κοινωνίας, δεδομένου ὅτι σ' ὄλα τά στάδια ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ ὑπάρχει ἕνας χώρος ὅπου ἀναπτύσσεται ἡ παραγωγική ἢ ὑλική δραστηριότητα τῶν ἀτόμων.

Ὡς σφαῖρα ὁμως ξεχωριστή, ἀντιδιατελλόμενη πρὸς τίς ἄλλες σφαῖρες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί ἰδίως πρὸς τήν πολιτική, μέ θεσμοποιημένη ὑπόσταση, ἀναπτύχθηκε τήν ἐποχή πού δημιουργήθηκε ἡ οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς. Γιά τόν Χέγκελ «ἡ δημιουργία τῆς *bürgerliche Gesellschaft* ἀνήκει στή σύγχρονη ἐποχή». ²⁵ Στήν ἀστική ἀποκλειστικά κοινωνία ἡ ἐπιδίωξη τοῦ

23. Hegel, *Grundlinien*, ..., παρ. 182, προσθήκη.

24. Κ. Μάρξ – Φ. Ἐνγκελς, *Γερμανική Ἰδεολογία*, (σέ ἑλληνική μετάφραση Κ. Φιλίνη, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 1975), «Ἡ κοινωνία ιδιωτῶν ἀγκαλιάζει τό σύνολο τῶν ὑλικῶν σχέσεων τῶν ἀτόμων σ' ἕνα ὀρισμένο στάδιο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων... Ὁ ὄρος αὐτός ἐμφανίστηκε τόν 18ο αἰῶνα, ὅταν οἱ σχέσεις ἰδιοκτησίας ἀποσπᾶσθκαν ἀπό τήν ἀρχαία καί μεσαιωνική κοινότητα. Ἡ κοινωνία ιδιωτῶν ὡς τέτοια φτάνει στήν πλήρη ἀνάπτυξη τῆς μέ τήν ἐμφάνιση τῆς ἀστικῆς τάξης· ἡ κοινωνική ὀργάνωση ὁμως πού δημιουργεῖται ἄμεσα ἀπό τήν παραγωγή καί τήν ἀνταλλαγῆ ἀγαθῶν καί πού ἀπό πάντα σχηματίζει τή βάση τοῦ κράτους καί τοῦ λοιποῦ ἐποικοδομήματος τῶν ἰδεῶν, προσδιορίστηκε πάντοτε μέ τό ἴδιο αὐτό ὄνομα».

25. Hegel, *Grundlinien*,... παραγρ. 182, προσθήκη. Πρβλ. καί Κ.Μαρξ, *Critique of Hegel's «Philosophy of Right»*, (Cambridge University Press, 1970) σ. 32 καί ἑλληνική μετάφραση (Μπ. Λυκούδη, ἐκδόσεις Παπαζήση), σ. 67: «Ἡ ἀφαίρεση τοῦ Κράτους ὡς τέτοιον ἐμφανίζεται μόνο στή σύγχρονη ἐποχή ἐπειδή ἀκριβῶς καί ἡ ἀφαίρεση τῆς ιδιωτικῆς ζωῆς ἐμφανίζεται μόνο στή σύγχρονη ἐποχή. Ἡ ἀφαίρεση τοῦ πολιτικοῦ κράτους εἶναι προῖόν σύγχρονον».

ἀτομικοῦ συμφέροντος βρίσκει τή νόμιμη ἐκφρασή της καί χειραφετεῖται ἀπό τίς ἠθικοπολιτικές ἀντιλήψεις τοῦ Μεσαίωνα, οἱ ὁποῖες ἐμπόδιζαν τήν ἐλεύθερη ἀντιπαράθεση ἀτομικῶν παραγωγῶν. Μόνο σ' αὐτόν τόν τύπο κοινωνικῆς ὀργάνωσης ἡ ιδιωτική-ἀστική κοινωνία ἀναγνωρίζεται ἐπίσημα ὡς χώρος μέ ἰδιαίτερα συμφέροντα καί δικούς του θεσμούς. ²⁶

Στίς προαστικές κοινωνίες, ὅπως στό Μεσαίωνα ἡ τήν Ἀρχαία Ἑλλάδα, δέν μποροῦσε νά γίνει διάκριση μεταξύ πολιτικῆς καί κοινωνικοοικονομικῆς σφαίρας. Οἱ πολιτικές σχέσεις δέν ξεχώριζαν, δέν διαφοροποιούνταν ἐντελῶς ἀπό τίς ὑλικές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, δεδομένου ὅτι οἱ σχέσεις ἰδιοκτησίας ἦταν παράλληλα σχέσεις πολιτικές, σχέσεις κυριαρχίας. Ἡ πολιτική ἦταν στενά δεμένη μ' αὐτό πού σήμερα ὀνομάζουμε οἰκονομική σφαῖρα, πράγμα πού δέν ἐπέτρεπε τή σαφή διάκριση κοινωνίας καί Κράτους, ιδιωτικῆς καί δημόσιας σφαίρας. Στόν Μεσαίωνα, ἡ ἰδιοκτησία τοῦ φεουδάρχη, παραδείγματος χάρι, ἦταν δημόσια ἰδιοκτησία, ἡ ἀσκηση δέ τοῦ σχετικοῦ δικαιώματος ἀποτελοῦσε ἐκδήλωση κυριαρχίας καί ὄχι χρήση κυριότη-
τας. ²⁷

Ἡ ἀντικειμενική αὐτή ἐνότητα κοινωνίας καί πολιτικοῦ Κράτους διασπᾶται μέ τήν καθιέρωση τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, τήν ιδιωτικοποίηση τῆς ἰδιοκτησίας καί, γενικότερα, τήν ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς. Ὁ δημόσιος τομέας ἀρχίζει νά διαφοροποιεῖται ἀπό ὄνομα του, ὡς ἀναγκαία συνέπεια τῆς χειραφέτησης τοῦ ἀτόμου ἀπό τίς ποικίλες προαστικές καί συντεχνιακές ἐξαρτήσεις τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας. Ἡ ἀτομική οἰκονομική δραστηριότητα χειραφετεῖται σέ σχέση μέ τήν κοινοτική ὀργάνωση, καί κάθε πολιτικός ἢ συντεχνιακός περιορισμός πάνω στήν ἰδιοκτησία καταργεῖται.

Ἡ ἀντικειμενικότητα τοῦ Κράτους

Ἀπό τά πρῶτα πολιτικά του δοκίμια ὁ Χέγκελ διαπιστώνει ὅτι ἡ κοινωνία τῆς ἀγορᾶς εἶναι γεμάτη ἀντιθέσεις καί ἀνταγωνι-

26. Βλέπε J.O'Malley, εἰσαγωγή σέ: *Karl Marx, Critique of Hegel's «Philosophy of Right»*, σ. XIVIII.

27. Γιά ὄλα τά θέματα ἀντί ἄλλων, Sh. Avineri, ..., ὁ.π., 50-54 καί J. O'Malley, ὁ.π., σ. X/V – X/VIII.

σμούς και ότι περικλείει δυνάμεις κεντρόφυγες και ανεξέλεγκτες.²⁸ Διαβλέπει ότι οι σχέσεις οι βασισμένες στην ατομική ιδιοκτησία και την οικονομική ελευθερία δεν είναι σε θέση, λόγω του τυφλού ανταγωνισμού των ιδιοκτητών, να εξασφαλίσουν από μόνες τους την ενότητα του κοινωνικού χώρου και να δημιουργήσουν αυτόματα μια ορθολογική κοινωνική οργάνωση. Γι' αυτό και πιστεύει πως μόνο μια δύναμη εξωτερική, ξένη προς την ιδιωτική-αστική κοινωνία που παύεται από αντιθέσεις, μπορεί να εξασφαλίσει την κοινωνική συνοχή και να ενσωματώσει τα ανταγωνιζόμενα άτομα σε μια ουσιαστική ενότητα. Και η δύναμη αυτή δεν μπορεί κατά τον Χέγκελ να είναι άλλη από το Κράτος νοούμενο ως κάτι «τό ορθολογικό καθ' εαυτό και για τον εαυτόν του».

Τό Κράτος κατά συνέπεια είναι ένας θεσμός του οποίου η αναγκαιότητα προκύπτει από τη φύση και τη λειτουργία της ιδιωτικής αστικής κοινωνίας. Η «δολοκληρωτική» μάλιστα μορφή που παίρνει στην πολιτική θεωρία του Χέγκελ δικαιολογείται από την ανταγωνιστική δομή της κοινωνίας αυτής.²⁹ Θά ήταν όμως λάθος εάν η θεωρία του ερμηνευόταν ως έλεγχος για την κρατική παντοδυναμία. Έστω και αν οι απόψεις του χρησίμευσαν ενίοτε ως θεωρητική αναφορά δολοκληρωτικών καθεστώτων, τό πολιτικό του σύστημα, συνολικά κρινόμενο, κάθε άλλο παρά άρνηση της προσωπικής ελευθερίας και της κοινωνικής αυτοδυναμίας μπορεί να θεωρηθεί.³⁰ Τέτοια παρα-

28. Βλέπε σχετικά τη μελέτη του G.Lukács, *The Young Hegel*, (Merlin Press, London 1975), ιδίως σελ. 319-337 και 448-464 καθώς και H. Marcuse, *δ.π.*, σ. 123-129, Sh. Avineri, σ. 86-104, B.Bourgeois, *δ.π.*, σ. 62-81.

29. Την έρμηνεία αυτή των πολιτικών κειμένων του Χέγκελ υποστηρίζουν ιδιαίτερα ο H.Marcuse, *δ.π.*, σ. 216-218, 244-246, 258-261 και Avineri, *δ.π.*, σ. 98-104, καθώς και E.Bloch, *Subjekt — Objekt*, *δ.π.*, σ. 238-239, και K. Papanoanou, *Hegel et Marx*, *δ.π.*, σ. 16-21.

30. Για τό θέμα αυτό βλέπε ανλυτικότερα, H.Marcuse, *δ.π.*, 436-464, Sh.Avineri, *δ.π.*, σ. 239-241 Contra, Erick Weil, *Hegel et l'Etat*, (Paris, J.Vrin, 1970) ο οποίος στο έργο του αυτό — πέντε διαλέξεις που έδωσε κατά καιρούς — προσπαθεί να αποδείξει ότι ο Hegel υπήρξε θεωρητικός του δολοκληρωτικού ή αυταρχικού κράτους. Βλ. ακόμη σχετικά τίς διάφορες έρμηνείες του έργου του Hegel από σύγχρονους διανοητές, στο βιβλίο του Joseph Juszezak, *L'anthropologie de Hegel à travers la pensée moderne* (éd. Anthropos, 1977).

νόηση είναι δυνατόν να γεννηθεί μόνο αν τό έργο του Χέγκελ εξετασθεί αποσπασματικά, χωρίς αναφορά στο σύνολο του συστήματός του, και αποκοπεί από τη διαλεκτική λογική που τό διατρέχει. Ο Χέγκελ μιλώντας για τό Κράτος είχε υπόψη του κυρίως την αστική κοινωνία, και αν πρότυπό του είχε τό Κράτος της Αθήνας δεν έπαψε ούτε στιγμή να εξετάζει τά φαινόμενα εντάσσοντάς τα στη διαδικασία ενός διαρκούς ιστορικού γίγνεσθαι. Η διαλεκτική σκέψη τόν οδήγησε στη σύλληψη μιας κρατικής ενότητας που περιέχει στοιχεία τά όποια άρνούνται μέν την αυτοδυναμία του ατόμου αλλά και στοιχεία που ταυτόχρονα την επιβεβαιώνουν, την ενισχύουν και την δολοκληρώνουν.

Η πολιτική φιλοσοφία του Χέγκελ απομακρύνεται βέβαια από τη φιλελεύθερη αντίληψη του Κράτους, στην όποία ο γερμανός φιλόσοφος προσάπτει ότι μετέτρεψε τό Κράτος σε άπλό υπηρέτη του ατόμου, και ότι ταύτισε τό κράτος με την ιδιωτική κοινωνία. Και τονίζει ότι «όταν τό Κράτος συγγέεται με την ιδιωτική αστική κοινωνία, όταν προορισμός του γίνεται ή μέριμνα για την ασφάλεια και προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας και της προσωπικής ελευθερίας, τότε τό συμφέρον των ατόμων ως ιδιωτών γίνεται ο τελικός σκοπός για τόν όποιο τά άτομα συνενώθηκαν για να σχηματίσουν Κράτος».³¹ Τό Κράτος όμως δεν είναι δυνατόν να όρισθεί αποκλειστικά σε αναφορά προς τά άτομα και τά συμφέροντά τους. Σκοπός του είναι να άνυψώσει τίς υποκειμενικές θελήσεις των ιδιωτών σε μία ενότητα αντικειμενική, να ενσωματώσει τό ιδιαίτερο στο καθολικό, και να επιτύχει την άρμονική σύζευξη των δικαιωμάτων του ατόμου με τίς αξιώσεις της δολότητας.³²

Γιά τόν εκπρόσωπο του αντικειμενικού ιδεαλισμού ή ιδιωτική-αστική κοινωνία δεν μπορεί επομένως να γίνει αυτοσκοπός ούτε να προσδιορίσει τούς σκοπούς του Κράτους, υποτάσσοντας την κρατική δραστηριότητα στις δικές της ιδιωτικές επιδιώξεις. Μία τέτοια σύγχυση είναι εντούτοις κοινή στις θεωρίες του φυσικού δικαίου, οι όποιες, ταυτίζοντας όπως είδαμε πολιτική και αστική κοινωνία, άνήγαγαν την πρώτη στη δεύ-

31. Hegel, *Grundlinien...*, παρ. 258 παρ.

32. Βλέπε K. Löwith, *Von Hegel* (δ.π.), σ. 293-298 και R. Derathé, παρουσίαση της *Φιλοσοφίας του Δικαίου* στα γαλλικά, *δ.π.*, σ. 28.

τερη. 'Ο Χέγκελ, αντίθετα, θά υποστηρίξει: «εάν τό Κράτος παρουσιασθεί ως ένότητα διαφόρων προσώπων, ένότητα πού δέν είναι παρά μία άπλή ένωση, τότε αυτό πού πράγματι έννοείται μ' αυτόν τόν όρο είναι μόνο ή ιδιωτική-άστική κοινωνία. Πολλοί σύγχρονοι συνταγματολόγοι ώστόσο δέν κατάφεραν νά διατυπώσουν άλλη θεωρία για τό Κράτος έκτός άπ' αυτήν». ³³

Ένώ για τούς θεωρητικούς του «κοινωνικού συμβολαίου» τό Κράτος είναι προϊόν κοινής συμφωνίας άνεξάρτητων και ίσων ατόμων, δημιούργημα τής ύποκειμενικής τους θέλησης, (τά άτομα ως ιδιώτες υπάρχουν λογικά πριν άπό τό Κράτος, γι' αυτό και οι άτομικές θελήσεις αποτελούν τήν άφετηρία, τό θεμέλιο τής φιλελεύθερης οίκοδόμησης του Κράτους), για τόν Χέγκελ, αντίθετα, τό Κράτος αντιπροσωπεύει μία αναγκαία αντικειμενική κατάσταση, μία ένότητα άνεξάρτητη άπό τίς ύποκειμενικές θελήσεις των ατόμων, ή όποία στήν ανάγκη επιβάλλεται και ένάντια στις θελήσεις αυτές. 'Η ιδέα του Κράτους «κοινωνικό συμβόλαιο» αντικαθίσταται άπό τήν ιδέα του Κράτους ένότητα αντικειμενική: «Τό Κράτος δέν βασίζεται καθόλου σε κάποιο συμβόλαιο, πού δεσμεύει καθένα μέ όλους και όλους μέ τόν καθένα, ή, κατά τρόπο άμοιβαίο, τό άτομο μέ τήν κυδέρνηση· ή καθολική θέληση του όλου δέν είναι ή ρητή θέληση των ατόμων αλλά ή άπόλυτη καθολική θέληση, ή όποία επιβάλλεται στα άτομα άπό μόνη της και για τόν έαυτόν της». ^{33α}

'Ο Χέγκελ άπορρίπτει τήν πρωταρχικότητα τής ιδιωτικής άστικής κοινωνίας έναντι του Κράτους και ύποτάσσει τήν ύπαρξη της στον όρθολογισμό και τήν αυταξία του Κράτους: «'Απέναντι στη σφαίρα του ιδιωτικού δικαίου και τής ιδιωτικής εϋημερίας, δηλαδή στη σφαίρα τής οικογενειακής άστικής κοινωνίας, τό Κράτος είναι άπό τή μία μεριά έξωτερική αναγκαιότητα και δύναμη υπέρτερη. 'Η φύση του είναι τέτοια ώστε οι νόμοι και τά συμφέροντα τής οικογενείας και τής ιδιωτικής-άστικής κοινωνίας είναι ύποταγμένα σ' αυτό και έξαρτώνται άπ' αυτό. 'Από τήν άλλη μεριά όμως, τό Κράτος άποτελεί τόν έγγενή σκοπό τους, και άντλεί τή δύναμή του άπό τήν ένότητα του δικού του τελικού καθολικού σκοπού και των ιδιαίτερων

συμφερόντων των ατόμων, ένότητα πού εκφράζεται στήν άρχή. τά άτομα έχουν άπέναντι στο Κράτος καθήκοντα στον ίδιο βαθμό πού έχουν και δικαιώματα». ³⁴

Τό χειγκελιανό κράτος, παρατηρεί εύστοχα ό γάλλος φιλόσοφος Henri Lefebvre σε πρόσφατη σχετικά έργασία του για τό Κράτος, «βρίσκεται μέσα στήν κοινωνία, είναι πανταχού παρόν, και παρ' όλα αυτά τήν έξουσιάζει έδρεύοντας πάνω άπ' αυτήν. Χωρίς τό κράτος, τά διάφορα στοιχεία τής κοινωνίας θά διαλύονταν, τά μέλη της θά άποδιαρθρώνονταν. Τό Κράτος συνέχει τό διάχυτο όρθολογισμό πού ένυπάρχει, σκορπισμένος σε διάφορα στοιχεία τής κοινωνίας, ένω βρίσκεται έξω άπ' αυτήν και πιο πάνω άπ' αυτήν. Τήν στεφανώνει έξουσιάζοντας τήν, συγκεντρώνοντας τόν όρθολογισμό σ' ένα μόνο σημείο». ^{34α}

'Η αυτοτέλεια του χειγκελιανού κράτους έναντι τής ιδιωτικής κοινωνίας είναι σχετική. 'Εάν τό Κράτος τίθεται ως τρίτη δύναμη πάνω άπό τά ιδιωτικά συμφέροντα, σκοπός του δέν είναι νά τά έξουδετερώσει αλλά νά καταστήσει τήν προστασία τους ουσιαστική και άποτελεσματική. Θά ήταν άλλωστε άδιανόητο νά επιβληθεί μία πολιτική τάξη τής όποίας επιδίωξη θά ήταν ή άρνηση τής άτομικής αυτονομίας. Βασική άρχή του χειγκελιανού κράτους είναι ή ένσωμάτωση τής ιδιαίτερης θέλησης σε μία αντικειμενική και καθολική ένότητα. ³⁵ Κράτος είναι ή άποτελεσματική πραγματικότητα τής έλευθερίας, ή σύνθεση ύποκειμενικής και αντικειμενικής έλευθερίας. ³⁶

Αυτό ακριβώς πού χαρακτηρίζει τό σύγχρονο Κράτος και τό κάνει νά διακρίνεται άπό τούς προγενέστερους τύπους Κρατών είναι ή πλήρης ανάπτυξη και προστασία τής ύποκειμενικής έλευθερίας. 'Η άνυπέρβλητη δύναμή του έγκειται στο ότι επέτρεψε στήν ύποκειμενικότητα νά αναπτυχθεί μέχρι τά άκρότατα όρια τής αυθύπαρκτης άτομικότητας και «έφερε ταντόχρονα τήν ύποκειμενικότητα πίσω στήν ουσιαστική ένότητα» (...) «διατήρησε έτσι τήν ένότητα μέσα στήν άρχή τής ύποκειμενικότητας». ³⁷ 'Αλλοστε ό Χέγκελ όχι μόνο δέν άδιαφορεί για τήν προσωπική έλευθερία αλλά επιπλέον τήν τοποθετεί στο επίκεντρο τής πολιτικής του φιλοσοφίας: «στήν πραγ-

33. Hegel, *Grundlinien ...* π. 182, προσθήκη.

33α. Hegel, *Προπαιδευτική φιλοσοφία*, παρ. 58.

34. Hegel, *Grundlinien ...* παρ. 261.

34α. Henri Lefebvre, *De l' État*, ό.π., σ. 2, σ. 158.

35. Derathé..., ό.π., σ. 28.

36. Hegel..., *Grundlinien ...* παρ. 260 και προσθήκη.

37. Idem, παρ. 260.

ματικότητα τό άτομικό συμφέρον δέν πρέπει ούτε νά άγνοείται ούτε άκόμη νά καταπατείται αλλά νά έναρμονίζεται προς τό καθολικό συμφέρον. "Ετσι ώστε και τό ένα και τό άλλο νά διατηρούνται".³⁸

Συμπεράσματα

Ο Μαρκοῦζε, στό συμπέρασμα τοῦ σημαντικοῦ ἔργου του *Reason and Revolution* μέ ὑπότιτλο «Χέγκελ καί ἡ γένεση τῆς κοινωνικῆς θεωρίας», σημειώνει ὅτι ὁ Χέγκελ δέν ἐμπιστεύεται τό κράτος παρά μόνο στό μέτρο πού εἶναι ὀρθολογικό, ὅταν δηλαδή διασφαλίζει καί εὐνοεῖ τήν ἀτομική ἐλευθερία καί τήν κοινωνική δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων.³⁹ Ἡ προστασία τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας ἀποτελεῖ γιά τόν Χέγκελ κριτήριο ὀρθολογικῆς ὀργάνωσης τοῦ κράτους.

Ἡ πραγματοποίηση ἐπομένως τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ὡς στοιχείου ἐξουσίας καί συνοχῆς τῆς ἀνταγωνιστικῆς ἀστικῆς κοινωνίας, συντελεῖται σέ πλαίσια ἱστορικά καθορισμένα, συνδέεται κυρίως μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ Κράτους-Ἐθνους: «Ὁ ὀρθολογισμός συναντᾷ ἐδῶ τήν ἱστορία, ὁ λόγος ὑψίσταται τῆ δοκιμασία συγκεκριμένων ἱστορικῶν γεγονότων». ⁴⁰ Τό χεγκελιανό κράτος δέν ἀντιπροσωπεύει τό μοντέλο τοῦ κράτους γενικά, καί δέν πρέπει νά ληφθεῖ ὡς ὁ ἀφηρημένος τύπος τοῦ κράτους, ἢ κάθε μορφῆς κράτους, ἀλλά ὡς γενικός καί ἀφηρημένος τύπος τοῦ σύγχρονου καί μόνο κράτους, τοῦ ἀστικοῦ.⁴¹

Αὐτό σημαίνει ὅτι τά διάφορα στοιχεία πού τό συγκροτοῦν καί τό χαρακτηρίζουν εἶναι στενά δεμένα μέ τήν ὑπαρξη καί ἀνάπτυξη τῆς ἰδιωτικῆς-ἀστικῆς κοινωνίας. Ὁ ὀρθολογισμός του καί ἡ σχετική του αὐτονομία εἶναι συνέπεια τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καί τῆς ἀναρχίας πού ἐπικρατεῖ στήν κοινωνία ἰδιωτῶν. Ἡ μορφή του καί ἡ σχέση του μέ τήν κοινωνία εἶναι συνάρτηση τῶν μεταμορφώσεων τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας. Ὁ σχετικός χω-

38. Idem, παρ. 261. Στήν πολιτική φιλοσοφία τοῦ Hegel «οὔτε τό καθολικό ἀξίζει καί μπορεῖ νά ἐκπληρωθεῖ χωρίς τό ἰδιαίτερο συμφέρον καί τήν ἰδιαίτερη θέληση, οὔτε τά άτομα μποροῦν νά ζήσουν ὡς ἀπλά, ἰδιωτικά πρόσωπα, χωρίς ταυτόχρονα νά θέλουν συνειδητά τό καθολικό» (παραγρ. 260).

39. H. Marcuse, ὁ.π., σ. 436

40. Στό ἴδιο.

41. H. Lefebvre, ὁ.π., σ. 160.

ρισμός (πολιτικοῦ) κράτους καί (ἰδιωτικῆς-ἀστικῆς) κοινωνίας εἶναι ὁρος ὑπαρξης καί ἀναπαραγωγῆς κάθε μιᾶς ἀπό τίς δύο αὐτές ὀντότητες. Ἡ ἀντίθεσή τους εἶναι ὁρος τῆς ἐνότητας τους.

Μάταια σοφοί νομοθέτες ἀγωνίζονται νά καταργήσουν τό χωρισμό αὐτό μέ μέτρα μεταρρυθμιστικοῦ χαρακτήρα πού ἐπιβάλλονται ἀπό τά πάνω, καί χωρίς νά ἀγγίζουν τήν οὐσία καί τή φύση τῶν ἰδιωτικῶν ἀστικῶν σχέσεων. Μάταια ὀραματιστές ἢ ἀπολογητές μιᾶς ἄλλης κοινωνίας φαντάζονται ὅτι ἀρκεῖ μιᾶ ταξική ἀλλαγῆ στό φορέα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, μιᾶ ἀλλαγῆ τῆς πολιτικῆς βούλησης γιά ν' ἀνατραπεῖ ἡ παλαιά σχέση κράτους καί κοινωνίας.

Ἡ ἀποκατάσταση τῆς χαμένης ἀπό τήν ἐποχή ἰδίως τῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης ἐνότητας πολιτικοῦ κράτους καί ἰδιωτικῆς κοινωνίας δέν εἶναι βέβαια ὑπόθεση τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, οὔτε εἶναι δυνατόν νά πραγματοποιηθεῖ στούς κόλπους τοῦ ἴδιου τοῦ κράτους, ὅπως πίστευε ὁ Χέγκελ. Ἡ προσέγγιση κράτους καί κοινωνίας ἐξαρτᾶται ἀπό τίς ἀλλαγές πού συντελοῦνται στήν παραγωγική δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων καί ἰδίως στόν κοινωνικό καταμερισμό ἐργασίας, καθώς καί ἀπό τίς ἐξελίξεις πού καταγράφονται στό πεδίο τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν ἀνταγωνισμῶν, πού ἀναπτύσσονται στούς κόλπους καί τῆς κοινωνίας καί τοῦ κράτους.

Στήν κατανόηση τῆς ἀναγκαίας αὐτῆς σχέσης, σέ πρώτη τουλάχιστον γνωστική προσέγγιση, συνέβαλε ἀναμφισβήτητα καί ὁ Χέγκελ. Μόνο πού ἡ εἰσφορά του σταμάτησε ἐκεῖ. Ὑπῆρξε ἐλλιπής καί ἀτελής διότι, μεταξύ τῶν ἄλλων, ἀνέθεσε τή λύση τοῦ προβλήματος σέ δυνάμεις φανταστικές καί μυθικές.

Στούς μαθητές του ἐναπόκειτο νά συνεχίσουν καί ὀλοκληρώσουν τό ἔργο του χρησιμοποιώντας τόν πυρήνα τῆς διαλεκτικῆς λογικῆς του, καί ἀναζητώντας τό μυστικό τῆς πολιτικῆς κοινωνίας στήν «κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας». Ὁ τρόπος αὐτός γνωστικῆς ἐνέργειας ἐπρόκειτο νά ἀποκαλύψει ὅτι ἡ μορφή τοῦ πολιτικοῦ κράτους δέν ἐξαρτᾶται τόσο ἀπό τήν ἀνταγωνιστική σχέση ἰδιωτῶν παραγωγῶν ἢ «ἔστω ἀπό τήν ἀνταγωνιστική σχέση ἀτομικῶν παραγωγῶν ἢ κατόχων ἐμπορευμάτων»,⁴²

42. Γιά νά θυμηθοῦμε μιᾶ σύγχρονη ὀρολογία πού χρησιμοποιήθηκε πολύ τελευταία, ἰδίως στήν Γερμανία, βλέπε κριτική παρουσίαση τῆς θέσεως αὐτῆς, στήν εἰσαγωγή «Κράτος καί κεφάλαιο» τῶν John Holloway καί Sol Picciotto, στό συλλογικό ἔργο *State and Capital, A marxist debate* (E. Arnold, ἐκδ. 1978).

άλλά από τις ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ του κεφαλαίου και της εργασίας, από την πολύπλοκη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου, νοουμένης όμως ως διαδικασίας που εμπεριέχει κοινωνικές συγκρούσεις και ταξικές αντιπαραθέσεις.

Όποιαδήποτε κι αν υπήρξε πάντως η θεωρητική ανακάλυψη αυτών που θέλησαν να ξεκόψουν όριστικά από την ιδεαλιστική παράδοση της γερμανικής ιδεολογίας, και όποια κι αν ήταν η σχέση της σκέψης του Μάρξ μ' εκείνη του Χέγκελ, γεγονός παραμένει ότι ο χωρισμός κράτους και κοινωνίας αποτελεί σταθερό σημείο της πολιτικής θεωρίας ακόμη και του ώριμου Μάρξ. Η σύλληψη από τό συγγραφέα του *Κεφαλαίου* της έννοιας «του ταξικού κράτους» δεν καταργεί τόν χωρισμό αυτό, διότι οι ταξικοί αγώνες αναπτύσσονται στο έσωτερικό και διάμεσου «αντικειμενικών σχέσεων ή δομών», από τις όποιες δοκιμάζονται αλλά και τις όποιες δοκιμάζουν. Ο Μάρξ είδε την διάσπαση κράτους και κοινωνίας ως «πραγματικότητα αντικειμενική» ή όποια αποτελεί προϊόν καθορισμένου τρόπου παραγωγής, και ή όποια έχει ως αποτέλεσμα να κάνει τό κράτος αυτό να εμφανίζεται ως κράτος *κατ' έξοχήν πολιτικό*. Αλλά όλα αυτά είναι μιά έντελώς άλλη ιστορία, που ξεφεύγει από τά όρια του παρόντος.